

***بیانیه‌های محیط زیستی ریو و کیوتو از منظر منابع فقه اسلامی**

- رخشاد حجازی^۱
□ فروزنده سادات مرعشی شوستری^۲
□ شیرین یاری^۳

چکیده

امروزه یکی از مهم‌ترین چالش‌های جهانی در محیط زیست، تغییرات اقلیمی ناشی از فعالیت‌های انسانی می‌باشد. بیانیه‌های ریو و کیوتو به منظور مشارکت جهانی در کاهش تولید انتشار گازهای گلخانه‌ای که سبب تغییرات اقلیمی در جهان شده‌اند، ارائه گردیده است. دین مبین اسلام همواره انسان را به حفاظت و بهره‌برداری پایدار از منابع طبیعی فراخوانده است. احکام کلی و عام، احکام خاص و صریح درباره محیط زیست در مبانی فقه اسلام آمده است. هدف از انجام این مقاله مروری بر بیانیه‌های ریو و کیوتو از منظر فقهی و انطباق شباهت‌های موجود در اصول فصل تغییر اقلیم در بیانیه‌های ریو و کیوتو می‌باشد. دوری از مادی‌گرایی، اصلاح الگوی مصرف با تأکید بر منابع فقهی اسلام، همبستگی ملی و مشارکت عمومی و استفاده از فناوری‌های سازگار با

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۷/۲۹ - تاریخ نذیرش: ۱۳۹۴/۱۱/۱۲

۱. عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال گروه محیط زیست (نویسنده مسؤول)

rokhsad47@yahoo.com

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته مدیریت محیط زیست دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال

۳. دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته مدیریت محیط زیست دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال

۱. مقدمه

محیط زیست از جمله راه کارهایی است که در این مقاله ارائه گردیده است.
واژگان کلیدی: تغییر اقلیم، ریو، کیوتو، منابع فقه اسلامی

محیط زیست با توجه به ماهیت و گسترده‌گی جغرافیایی، شامل نوع بشر، گیاهان، جانوران، اقلیم، خاک و میراث طبیعی می‌باشد (Kramer, 2000). انسان مدرن با پیشرفت‌های علمی خود محیط زیست پیرامونش را به کارخانه‌ای بزرگ برای ساخت و انتشار انواع آلاینده‌ها و ترکیب‌های خطرناک تبدیل نموده است. بی‌توجهی انسان به محیط زیست باعث بروز تغییرهایی اساسی بر روی کره خاکی شده است؛ به طوری که طبیعت با همان ابزارهای همیشگی تدافعی خود دیگر قادر به ترمیم نبوده و بیش از هر زمان برای ترمیم و احیای خود نیاز به مداخله و همیاری جدی انسان‌ها دارد (حجازی و صالح نسب، ۱۳۹۰). در دهه‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۷۰ دانشمندان توانستند مدل‌های کامپیوتری کامل‌تری از اتمسفر بسازند که اعتماد عمومی نسبت به گرم شدن زمین و پیامدهای آن را بالا برده است. آکادمی علوم آمریکا در سال ۱۹۷۹ پس از بازنگری این مدل‌ها اعلام کرد که در صورت افزایش کربن دی‌اکسید در جو، تردیدی نیست که اقلیم جهان دگرگون خواهد شد (حجازی و صالح نسب، ۱۳۹۰). مطابق گزارش هیأت بین دولتی مربوط به تغییر اقلیم حاکی از آن است که حرارت جهان تا سال ۲۱۰۰ میلادی حدود یک تا شش درجه سانتی گراد افزایش خواهد یافت (Krohn et al., 2009). این پدیده آثار مخرب زیادی بر محصولات کشاورزی، جانوران، گیاهان، مناطق قطبی، اقیانوس‌ها، اقتصاد و سلامت انسان‌ها می‌گذارد (حجازی و صالح نسب، ۱۳۹۰).

یانیهای در رابطه با محیط زیست و توسعه، که به اجلاس زمین یا همایش ریو موسوم است، در تاریخ سوم تا چهاردهم ژوئن ۱۹۹۲ با حضور شرکت بیش از ۱۵۰ تن از رؤسا و نماینده‌گان کشورهای جهان در شهر ریودوژانیرو برزیل ارائه

گردید. به عبارت دیگر کنفرانس ریو ۲۰ سال پس از گذشت بیانیه استکهلم، اساس همکاری‌های عادلانه ملل را در سطح جهان فراهم نمود. دستور کار بیست و یک مشتمل بر اصول بیست و شش گانه، یک مقدمه و دو ضمیمه می‌باشد. در هر کشور مطابق با شرایط آن کشور اصول متفاوت است. در ایران اصول بیست و هفت گانه‌ای با همان اهداف ذکر شده، تهیه گردیده است. اهداف کنفرانس ریو دست‌یابی به ثبات لازم در تراکم گازهای گلخانه‌ای در جو زمین است، به منظور جلوگیری از تغییرات اقلیمی کره زمین در سطحی که از تداخل خطرناک فعالیت بشر با سیستم‌های آب و هوایی جلوگیری نماید و اکوسیستم‌ها بتوانند به صورت طبیعی با تغییرات آب و هوای تطابق یابند. نتایج حاصل از کنفرانس ریو شامل بیانیه اصولی ریو پیرامون محیط زیست و توسعه، دستور کار بیست و یک در ارتباط با توسعه پایدار، اصل جنگل و دو کنوانسیون مهم درباره تنوع زیستی و تغییرات اقلیمی می‌باشد (دفتر حقوقی امور مجلس، ۱۳۸۸).

اولین بازنگری در مورد کفایت تعهدات کشورهای توسعه یافته در سال ۱۹۹۵ در برلین انجام شد. هیأت حاضر به این نتیجه رسیدند که تعهدات کشورهای توسعه یافته مبنی بر کاهش میزان انتشار گازهای گلخانه‌ای آنها در سال ۲۰۰۰ به سطح موجود در سال ۱۹۹۰، با هدف درازمدت کنوانسیون جهت جلوگیری از تداخل ضایعات خطرناک ناشی از فعالیت‌های انسان با سیستم آب و هوایی، تناسب ندارد، لذا کنفرانسی به میزانی کشور ژاپن در شهر کیوتو در دسامبر ۱۹۹۷ برگزار شد که حدود ده هزار تن در آن شرکت داشتند. از جمله اهداف آن می‌توان به افزایش کارایی انرژی در بخش‌های مربوط به اقتصاد ملی، ارتقاء فعالیت‌های پایدار مدیریت جنگل‌ها، جنگل‌کاری و ایجاد جنگل‌های جدید، ترغیب انواع پایدار کشاورزی در پرتو ملاحظات مربوط به تغییر آب و هوای، ترغیب توسعه و گسترش استفاده از انواع جدید انرژی تجدیدپذیر و فناوری‌های کنترل دی‌اکسید کربن و بی‌خطر برای محیط زیست، اشاره نمود (دفتر حقوقی

امور مجلس، ۱۳۸۸). این پروتکل جهت کاهش انتشار و مکانیسم‌های انعطاف‌پذیری تحت عنوان مکانیسم‌های مبتنی بر بازار در ماده ۱۲ خود اشاره به مکانیسم توسعه پاک، اجرای مشترک و تجارت نشر کرده است. ایران در سال ۱۳۷۶ پروتکل را امضا و در اول تیر ماه ۱۳۸۴ برای اجرا به تأیید شورای نگهبان رسید (حجازی و صالح‌نسب، ۱۳۹۰).

زمانی که سخن از محیط زیست به میان می‌آید، منظور نعمت‌های الهی است که اختصاص به یک عصر و نسل ندارد، بلکه متعلق به همهٔ بشریت می‌باشد (محسن‌زاده، ۱۳۸۸). رفتار انسان با محیط زیست باید بر پایهٔ احکام الهی باشد و از افراط و تفریط پرهیز گردد. در اسلام احکام کلی و عامی وجود دارد که می‌توان با مسائل روز تطبیق داد و علت وجودی آنها حل مشکلاتی است که با گذشت زمان به وجود می‌آید، همچون قاعدة لا ضرر ولا ضرار، که در حقیقت روح حاکم بر تمام قوانین اسلامی است (محقق داماد، ۱۳۶۳). حال در دین مبین اسلام، که بنیان آن مربوط به ۱۴۰۰ سال پیش است، آیات و روایاتی است که انسان را به رعایت حقوق محیط زیست فراغوانده است. از آنجا که نوع بشر در یک محیط ناسالم و آلوده در معرض انقراض و نابودی قرار می‌گیرد، از آن رو برای بقای نسل بشر، محیط زیست باید مورد حمایت قرار گیرد (Gormely, 1988). تنزل کیفیت محیط زیست یک تهدید جدی برای بقای انسان می‌باشد (ICJReport, 1996). از این رو احترام به حقوق بشر ارتباط مستقیم و تنگاتنگی به حمایت و حفاظت از محیط زیست دارد؛ چرا که زندگی انسان و تداوم حیات او و کیفیت زندگی منوط به سلامتی و شادابی محیط زیست می‌باشد (Boyle and Anderson, 1988).

هدف از این مقاله مروری بر بیانیه‌های ریو و کیوتو از منظر فقهی و انتباطی شاهتها و چالش‌های احتمالی موجود در اصول فصل تغییر اقلیم در کنوانسیون ریو و پیمان کیوتو می‌باشد.

۱.۱. مروری بر کنوانسیون ریو

کنوانسیون تغییرات اقلیمی سازمان ملل متحد در تاریخ ۹ مه ۱۹۹۲ در نیویورک آمریکا منعقد گردید. تاریخ لازم الاجرا شدن آن حدود ۲ سال بعد، در تاریخ ۲۱ مارس ۱۹۹۴، در دبیرخانه آن در ژنو سوئیس ثبت گردید. کشور ایران حدود ۱۸ سال پیش در تاریخ ۱۸ ژوئیه ۱۹۹۶ به عضویت این کنوانسیون درآمد. مرجع ملی کنوانسیون تغییرات اقلیمی در ایران، سازمان حفاظت محیط زیست می‌باشد.

کنوانسیون تغییرات آب و هوا مشتمل بر یک مقدمه، بیست و شش ماده و دو ضمیمه می‌باشد. دولت جمهوری اسلامی ایران در صورتی مجاز به استفاده از ماده ۱۴ کنوانسیون در مورد حل اختلاف می‌باشد که این مراتب به تصویب مجلس شورای اسلامی برسد (دفتر حقوقی امور مجلس، ۱۳۸۸). با تصدیق این امر که تغییرات در آب و هوای کره زمین، آثار سوء آن و ابراز نگرانی درباره این که فعالیتهای بشری باعث افزایش قابل توجه تراکم گازهای گلخانه‌ای در جو شده و به طور متوسط منجر به افزایش گرمای سطح زمین و آثار سوء آن بر اکوسیستم‌های طبیعی و نوع بشر خواهد داشت. با توجه به این که سهم عمدت‌های از گازهای قبلی و فعلی گلخانه‌ای در کشورهای پیشرفته تولید شده و میزان گازهای سرانه در کشورهای در حال توسعه هنوز به طور نسبی در سطح پایین قرار دارد و سهم جهانی گازهای حاصل در این کشورها جهت پاسخ‌گویی به نیازهای اجتماعی و توسعه آنها رو به افزایش خواهد بود. با آگاهی از نقش و اهمیت منابع گازهای گلخانه‌ای در اکوسیستم‌های زمینی و دریایی، پیش‌بینی تغییرات آب و هوای، به خصوص در ارتباط با زمان، میزان و الگوهای منطقه‌ای عدم قطعیت زیادی وجود دارد (حجازی و صالح‌نسب، ۱۳۹۰). با علم به این که این تغییرات جهانی نیاز به گستردگترین نوع همکاری توسط تمامی کشورها و شرکت آنها در یک واکنش مناسب و مؤثر بین‌المللی دارد که بر مبنای مسؤولیت‌ها و توانایی‌های مشترک، ولی متفاوت، براساس شرایط اجتماعی و

اقتصادی آنها تعیین می‌شود. کشورها بر مبنای منشور ملل متحد و اصول حقوق بین‌الملل دارای حق حاکمیت بهره‌برداری از منابع خود براساس سیاست‌های داخلی محیط زیستی و توسعه‌ای خود می‌باشند و مسؤولیت دارند اطمینان حاصل نمایند که فعالیت‌ها در حیطه صلاحیت و کنترل آنها سبب بروز خسارت به محیط زیست سایر کشورها یا نواحی مأموراء حیطه حقوق ملی نگردد؛ با قبول این امر که کشورها باید اقدام به قانون‌گذاری مؤثر برای محیط زیست نمایند و استانداردهای محیط زیستی، اهداف و اولویت‌های مدیریتی بیان‌گر موارد محیط زیستی و توسعه‌ای باشد. این استانداردها توسط برخی از کشورها می‌توانند برای سایر کشورها، به ویژه کشورهای در حال توسعه، نامناسب بوده و بار اقتصادی یا اجتماعی سنگینی را در برداشته باشد.

اهداف کنوانسیون دست‌یابی به ثبات لازم در تراکم گازهای گلخانه‌ای در جوّ زمین به منظور جلوگیری از تغییرات اقلیمی کره زمین در سطحی که از تداخل خطربناک فعالیت بشر با سیستم آب و هوا یعنی جلوگیری نماید و اکوسیستم‌ها بتوانند به صورت طبیعی با تغییرات آب و هوا تطابق یافته و اطمینان حاصل شود که تولید مواد غذایی با تهدید رو به رو نبوده و توسعه اقتصادی بتواند به صورتی پایدار ادامه یابد (دفتر حقوقی امور مجلس، ۱۳۸۸).

۲.۱. مروری بر پروتکل کیوتو

پروتکل کیوتو در ۱۶ مارس ۱۹۹۸ جهت امضای اعضاء آماده شد. این پروتکل، ۹۰ روز پس از تصویب حداقل ۵۵ هیأت عضو کنوانسیون قابل اجرا می‌شد؛ مشروط بر این که میزان انتشار گازهای گلخانه‌ای این ۵۵ عضو از ۵۵ درصد کل گازهای گلخانه‌ای منتشر شده در سال ۱۹۹۰ توسط کشورهای صنعتی بیشتر باشد. تا مدت‌ها شرط عددی ۵۵ کشور عضو کنوانسیون محقق نشده بود و از ۵۵ درصد مورد اشاره، صرفاً ۴۴/۲ درصد حاصل شده بود. با عنایت به پیوستن روسیه به پروتکل که دارای سهم ۱۷/۴ درصدی بود، شرط درصدی نیز محقق و

پروتکل، لازم الاجرا گردید (حجازی و صالح نسب، ۱۳۹۰). قانون الحقاق دولت جمهوری اسلامی ایران به پروتکل کیوتو در مورد کنوانسیون چارچوب سازمان ملل متحد، در مورد تغییر آب و هوا، به این شرح است: کنوانسیون تغییر آب و هوا ۱۹۹۲ مشتمل بر یک مقدمه، بیست و هفت ماده و دو ضمیمه می‌باشد (دفتر حقوقی امور مجلس، ۱۳۸۸).

پروتکل کیوتو به منظور انجام تعهد کاهش مقدار انتشار گازهای گلخانه‌ای در جهت ارتقای توسعه پایدار معرفی شد. اهداف پروتکل کیوتو شامل فراهم نمودن شرایط لازم برای اجرا یا تشریع بیشتر سیاست‌ها و اقدامات طبق شرایط ملی کشورهast، مانند افزایش کارایی انرژی در بخش‌های مربوط به اقتصاد ملی، محافظت از افزایش سینک‌های کربن و مخازن گاز گلخانه‌ای، ترغیب روش‌های پایدار کشاورزی، ترغیب تحقیق و توسعه و گسترش استفاده از انواع جدید و تجدیدپذیر انرژی و همکاری با سایر اعضاء فراهم نماید. همچنین کشورها باید حداقل یک‌سال قبل از شروع اولین دوره تعهد، نظام ملی خود را برای برآورد میزان انتشار تمامی گازهای گلخانه‌ای حاصل از دخالت انسان در طبیعت، از نظر متابع و حذف آنها توسط سینک‌های کربن تهیه نمایند (دفتر حقوقی امور مجلس، ۱۳۸۸). مکانیسم‌های انعطاف‌پذیر پروتکل مانند مکانیسم توسعه پاک شامل پروژه‌هایی که کشورهای توسعه یافته جهت تحقق تعهدات خود مبنی بر کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای و همچنین کمک به توسعه پایدار در کشورهای در حال توسعه اجرا می‌نماید و به ازای کاهش انتشار حاصل از این پروژه‌ها، گواهی کاهش انتشار دریافت می‌نمایند. اجرای مسترک پروژه‌هایی که با توجه به تجارت تکنولوژیکی کشورها، به منظور اجرای تعهد یا اخذ گواهی، توسط برخی از کشورهای صنعتی، در سایر کشورهای توسعه یافته، به خصوص کشورهای با اقتصاد در حال گذار اجرا می‌گردد. تجارت نشر کشورهای صنعتی تحت پروتکل کیوتو متعهد به کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای هستند. در

{91}

راستای این تعهدات اگر کشوری نتواند سهم تعهدات خود را کاهش انتشار برآورده نماید، می‌تواند از کشورهای صنعتی دیگر که بیش از سهم تعهد خود، کاهش انتشار داشتند، مجوز انتشار خریداری نماید (حجازی و صالح نسب، (۱۳۹۰).

۲. چایگاه محیط زیست در اسلام

چالش‌های محیط زیست از مسائل مهم عصر حاضر می‌باشد. به طوری که فعالیت‌های مرتبط با محیط زیست از فعالیت‌های مهم سازمان ملل متحد محسوب می‌شود. بررسی دین مبین اسلام نسبت به محیط زیست مؤثر به نظر می‌رسد. طبق اصل هفتاد و دو قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: «مجلس شورای اسلامی نمی‌تواند قوانینی وضع کند که با اصول احکام مذهب رسمی کشور یا قانون اساسی مغایرت داشته باشد...». با توجه به این اصل حتی اگر در محدوده حقوق داخلی و ملی در زمینه محیط زیست، قوانینی وضع شود باید با احکام و اصول اسلامی مغایر نباشد.

در اسلام، احکام کلی در دو دسته احکام خاص و صریح و دسته دیگر احکام عام و کلی تقسیم‌بندی می‌شوند. دسته اول احکامی هستند که جنبه‌های ثابت و تغییرناپذیر زندگی انسان در ارتباط با یکدیگر است، همچون ارتباط انسان با خدا که قوانین روشی دارند و در آیات و روایات به آنها اشاره شده است. دسته دوم احکامی هستند که با توجه به تحول‌ها و نیازهای زندگی بشر وضع شده است. احکام مربوط به محیط زیست هم از دسته اول است، هم از دسته دوم؛ یعنی نسبت به برخی از مسائل محیط زیستی که در ارتباط با زندگی بشر است احکام ثابت که در آیات و روایات به آنها اشاره شده است، همچون رعایت حقوق حیوانات که مورد ترغیب دین مقدس اسلام است. رهبران الهی به هر موجود زنده بی‌آزاری احسان می‌نمودند و دیگران را توصیه به این کار می‌کردند. حضرت عیسیٰ علیه السلام به همراه یاران خود از کرانه دریا عبور می‌کردند و ایشان

مقداری از غذای خود را به آنجا انداخت و یاران گفتد چرا این کار را کرده‌اید؟ فرمودند برای حیوانات دریا تا از آن تغذیه کنند ثواب این کار نزد خداوند بزرگ است (وسائل الشیعه، ۴۰۸/۹). صدقه جاریه در طبیعت که پیامبر ﷺ می‌فرمایند: «ثلاث يجلين البصر، النظر الى الخضرة و الى الماء الجاري و الى الوجه الحسن» (نهج الفصاحه، ۲۹۲/۱)؛ سه چیز است که مایه روشنی دیده‌اند: نگاه به سبزه و به آب روان و به روی نیکو. اگر جلوه چشم در دیدن فضای سبز و آب روان است، معلوم می‌شود ایجاد و حفظ بوستان و گلستان و روان ساختن جوی صاف، مطلوب اسلام است. در مورد برخی دیگر از مسائل محیط زیستی باید به احکام کلی و عام استناد کرد (انصاری، ۱۳۸۸).

۱.۲. احکام کلی و عام درباره محیط زیست

هدف اصلی از حفاظت محیط زیست جلوگیری از صدمه و آسیب رسیدن به عناصر طبیعی (آب، خاک، هوا و موجودات زنده) است، هر عملی که به خلاف آن صورت گیرد باید مورد تعقیب و پیگرد باشد. وجود این احکام کلی و عام برای هر نظام حقوقی که ادعای کامل بودن و قابل انطباق بودن با هر زمان و مکان و هر جامعه‌ای را دارد، لازم است (انصاری، ۱۳۸۸).

۱.۱.۲. اصل لا ضرر

این اصل در حقیقت روح حاکم بر تمام قوانین اسلامی است (محقق داماد، ۱۳۶۳). به موجب این اصل در اسلام ضرر به هیچ وجه مشروعيت ندارد، چه در مرحله وضع قانون و چه در مرحله اجرای آن؛ بنابر این اگر قانونی به تصویب برسد که موجب ورود ضرر به فرد و جامعه شود و یا در مرحله اجرا موجب ضرر گردد، از نظر اسلام مشروعيت ندارد. همواره اولویت حقوق جامعه بر حقوق فردی آن چنان اهمیت دارد که برای دفاع از حقوق جامعه می‌توان در ملک فرد دخالت نموده و از وقوع عملی که باعث تخریب یا آلودگی شده ممانعت کرد

(1+0)

(انصاری، ۱۳۸۸). به این ترتیب ایجاد هرگونه آلودگی‌های محیط زیستی، مانند آلودگی آب، خاک، هوا و صوت با توجه به این اصل، فاقد مشروعیت اسلامی می‌باشد.

۲۰۱۲ انفال

خداوند در آیه یکم سوره انفال می فرماید: ﴿يَسْتَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ﴾، درباره انفال از تو می پرسند، بگو انفال از آن خدا و پیامبر است. به طور کلی منظور از انفال، اموال عمومی است که به فرد خاصی تعلق ندارد، مانند اراضی موات، سواحل دریا، بیابان، هوا، جنگل، آب‌های زیرزمینی و خداوند آنها را برای همه موجودات خلق کرده است و ساخته بشر نیست. این اموال به امام و رهبر مسلمین تعلق دارد، یعنی برای حفظ نظم و عدالت و جلوگیری از تضییع حقوق از آنها استفاده کند (جوادی آملی، ۱۳۸۸). در همین رابطه مقام معظم رهبری فرمودند: «تخریب محیط زیست، معلول نابرابر اجتماعی و استفاده نادرست از طبیعت و یکی از عوامل تضییع حقوق انسان هاست» (محسن زاده، ۱۳۸۸). بر این اساس اراضی موات، سواحل دریا، بیابان، جنگل، آب‌های زیرزمینی و... از انفال شمرده شده و متعلق به دولت (به معنای عام آن) است و هیچ مالکیت خصوصی و حق دخل و تصرف بر آن قابل پذیرش نمی باشد. برای استفاده همه مردم باید در نظر گرفته شود.

۱.۳.۳.۲. مشترکات عمومی

همان اموال عمومی می‌باشد که در استفاده از آنها همهٔ مردم از حقوق مساوی برخوردارند. این اموال انتقال‌پذیر نبوده و همهٔ مردم نسبت به آنها دارای حق انتفاع‌اند. فقهاء شرایطی از جمله اضرار به غیر، عدم مزاحمت برای دیگران و عدم استفاده بیش از نیاز را برای این امر قرار دادند. دولت نیز حافظ منافع عمومی جامعه است و عهده‌دار نظارت بر این امور بوده و لذا باید آیین‌نامه‌ای برای آن

تهیه نماید (انصاری، ۱۳۸۸). به طور مثال هوا از مشترکات عمومی است و هیچ فردی حق سلب آن را نداشته و با خسایع کردن (آلوده ساختن) آن در واقع افراد دیگر جامعه را از برخورداری این حق محروم ساخته است.

۴.۱.۲. اصل دخالت دولت و مصلحت نظام

دولت از یک سو مجری احکام ثابت و از سوی دیگر واضح مقرراتی است که بنا به ضرورت اجتماعی و طبق شرایط روز باید تدوین و اجرا شود. براساس این اصل هرگاه بین دو یا چند قاعده و قانون، تعارض و اختلافی پیش آید، آن قاعده و قانونی باید مورد استناد قرار گیرد که منافع جامعه بهتر حفظ شود. به عبارت دیگر بین حقوق فرد و جامعه، حقوق جامعه اولویت دارد. به این ترتیب تملک انفال که در اختیار یک فرد (شخص حقیقی) قرار دارد مانع دست یابی حقوق جامعه به آن می‌شود و دولت اسلامی باید این اموال و انفال را بازستاند. بر این اساس ساخت و ساز در سواحل دریاها، رودخانه‌ها و جنگل‌ها هیچ گونه توجیه شرعی نخواهد داشت.

۲.۲. احکام خاص و صریح درباره محیط زیست در آیه‌های قرآن

برخی از آیات قرآن به صراحة احکامی را در رابطه با طبیعت بیان کرده است. به طور مثال خداوند در آیه شصت و یک سوره هود می‌فرماید: «هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِّنَ الْأَرْضِ وَ اسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا ...»؛ او خدایی است که شما را از زمین بیافرید و آبادانی اش را به شما واگذار کرد. از مفهوم آیه برمی‌آید که همچون تخریب محیط زیست مخالف و منافي عمران و آبادانی است، باید از آن پرهیز کرد. در آیه چهل و نهم سوره قمر می‌فرماید: «إِنَّا كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدْرٍ»؛ ما هر چیز را به اندازه خلق کرده‌ایم. پس هر چیزی مقدار و حدودی دارد و باید به طور صحیح و درست مورد بهره‌برداری قرار گیرد تا نابود نشود، زیرا موهب طبیعی فقط به نسل حاضر تعلق ندارد، بلکه به نسل‌های بعد نیز متعلق است. در جایی

دیگر توصیه به بهره‌گیری از منابع طبیعی شده است. آیه پانزدهم سوره ملک **﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَابِكُهَا وَ كُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَ إِلَيْهِ النُّشُورُ﴾**؛ روی زمین راه بروید و روزی بگیرید. لازمه این فرمان، تلاش برای استخراج معادن، کشاورزی و بهره‌گیری هر چه بهتر از مواد خام است. همچنین در آیه نود و نهم سوره انعام خداوند می‌فرماید: **﴿وَ هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ﴾**؛ و اوست آن کسی که از آسمان آبی فرستاد، تا از آن هر گونه‌ای رویدن یابد. بدین ترتیب آب به عنوان عنصری مهم از طبیعت مورد توجه اسلام قرار داشته است، زیرا که در حقیقت حیات انسان و همه موجودات به آن وابسته است و باعث سر سبزی و پدید آمدن مناظر زیبا و خرم می‌شود. از پیامبر ﷺ نقل شده است: «مردم در سه چیز شریک‌اند آب، چراگاه و آتش». با توجه به این حدیث آب متعلق به همه است و کسی نمی‌تواند آن را به مالکیت خود درآورد، همچنین استفاده از آب از حقوق عام است کسی نمی‌تواند و نباید آن را آلوده کند، زیرا در این صورت به حقوق دیگران تجاوز کرده است (محدث نوری، ۱۱۴/۱۷).

۳. انطباق بندها و ماده‌هایی از کنوانسیون ریو و پروتکل کیوتو با منابع فقه اسلام

در این بخش بندها و ماده‌هایی از کنوانسیون ریو، بیانیه ایرانی ریو و پروتکل کیوتو با منابع فقهی مقایسه و تطبیق داده شده است. براساس کنوانسیون ریو هر کشور عضو می‌تواند با توجه به شرایط اجتماعی و اقتصادی موجود، نظامهای توسعه‌ای خود را به صورت واحد در راستای توسعه پایدار و کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای ارائه دهد. به ترتیب در پایان هر بخش جداول شماره ۱ و ۲ و ۳) انطباق هر کدام آمده است.

۱.۳. بندها و ماده‌ها

کنوانسیون ریو، ماده سوم: اعضاء کنوانسیون باید اقدامات پیش‌گیرانه جهت پیش‌بینی، جلوگیری یا به حداقل رساندن دلایل تغییرات آب و هوا و کاهش اثرات آن را به کار گیرند و دقت شود که از لحاظ مالی قابل توجیه بوده تا منافع جهانی را با حداقل هزینه تضمین نماید.

اصل هفتم: کشورها باید با روحیه و بینش مشارکت جهانی با یکدیگر همکاری داشته باشند تا هیچ گونه زیان و آلودگی محیط زیستی حاصل نشود و وحدت محیط زیستی کره زمین مورد حمایت قرار گیرد و شرایط مطلوب حاصل شود. در آلودگی محیط زیست همه کشورها مسؤولیت مشترک دارند، اما مسؤولیت هر یک از آنها در قبال این امر متفاوت است.

پروتکل کیوتو، ماده سوم بند سوم: تغییرات خالص در انتشار گازهای گلخانه‌ای از منابع نشر و جایه‌جایی آنها توسط سینک‌های کربن که از تغییر به کار گیری زمین توسط دخالت مستقیم انسان و فعالیت‌های مربوط به جنگل‌ها ناشی می‌شود و به صورت تغییرات اثبات‌پذیر موجودی در هر دوره تعهد اندازه‌گیری شده و باید در جهت ایفای تعهدات به کار گرفته شوند.

۱.۴. انطباق با منابع فقه اسلام

در آیه ۶۱ سوره هود، فرمان الهی در جهت آبادانی زمین، بشر موظف است توان خود را به کار بسته تا دستور الهی ﴿وَ اسْتَعْمِرْ كُمْ فِيهَا﴾ تحقق یابد. لذا کسانی که توان آبادانی از راه کشاورزی، دامداری، صنعت، پیشه‌وری و دیگر مشاغل سودمند را دارند، ولی تن به کار نمی‌دهند، خواه به جهت آن که از توانمندی مالی برخوردارند و خود را از کار بی‌نیاز می‌دانند و یا به جهت تن پروری حاضر نیستند مواد خام موجود در طبیعت را استخراج کرده و آن را به جامعه بشری عرضه کنند. در روایتی امیر مؤمنان علیهم السلام (وسائل الشیعه، ۴۰/۱۷) از پیامدهای ناگوار مخالفت با فرمان آباد کردن زمین می‌گوید که اگر انسان به آنها

بی اعتمایی کند به زندگی سخت و رنج آور مبتلا خواهد شد. ملتی که آب و زمین کشاورزی به اندازه کافی دارد ولی آبها را مهار و زمین را اصلاح نکند و از آنها بهره برداری نکند و در اثر کم کاری محتاج گردد، از رحمت حق دور باد. قرآن کریم آیه ۶۰ سوره هود، که انسان کامل و همسان با قرآن هستند فرمانی جهت اصلاح زندگی بشر و سلامت محیط زیست بیان کردند، ولی جامعه به آن توجه نکند موجب دوری از رحمت الهی خواهد بود. مسؤولیت نعمت‌های الهی در «حکمت ۲۴۴ نهج البلاغه» خدا را در هر نعمتی حقی است، هر کس آن را پردازد، فزونی یابد و آن کس که نپردازد و کوتاهی کند، در خطر نابودی است.

جدول شماره (۱) تطابق ماده‌هایی از کنوانسیون ریو و پروتکل کیوتو با منابع فقه اسلام

معاهده	ماده‌ها	آیات	منابع فقه اسلام
کنوانسیون ریو	۱. آیه ۶۱ سوره هود فرمان الهی در جهت آبادانی زمین، بشر موظف است. ۲. آیه ۶۰ سوره هود که انسان کامل و همسان با قرآن هستند فرمانی جهت اصلاح زندگی بشر و سلامت محیط زیست بیان کردند.		
کیوتو		احادیث	ماده سوم فقه هفتم
کنوانسیون ریو			بيانیه ایرانی کنوانسیون ریو
پروتکل کیوتو	ماده سوم - بندرسوم		

۲.۳. بندها و ماده‌ها

کنوانسیون ریو، ماده چهارم بند (ت): مدیریت مستمر را ترویج داده و در صورت اقتصاد حفظ و افزایش حفره‌ها و منابعی از گازهای گلخانه‌ای، که تحت کنترل

پروتکل مونترال نمی‌باشد، از جمله موجودات زنده، جنگل‌ها و اقیانوس‌ها و سایر اکوسیستم‌های دریایی، ساحلی یا زمینی را تشویق و در موارد مزبور همکاری نمایند.

﴿۱۰۵﴾

مطابق با اصل ۲۳ بیانیه ایران امکان بهره‌برداری از محیط زیست و منابع طبیعی برای انسان محدود است، لذا باید این منابع تحت نظارت و حفاظت قرار گیرد. پروتکل کیوتو، ماده دوم بند هشتم: محدود کردن یا کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای که تحت کنترل پروتکل مونترال قرار نگرفته‌اند و ناشی از سوخت‌های مخزن هوایی و دریایی هستند را به ترتیب از طریق کار با سازمان بین‌المللی کشوری و سازمان بین‌المللی دریانوردی ادامه خواهند داد.

۱.۲.۳. انصباط با منابع فقه اسلام

«حکمت ۲۹۰ در نهج‌البلاغه»: اگر خدا بر گناهان وعده عذاب هم نمی‌داد، لازم بود به خاطر سپاس گزاری از نعمت‌هایش نافرمانی نشود. «حکمت ۳۳۰ نهج‌البلاغه»: کم‌ترین حق خدا به عهده شما این که از نعمت‌های الهی در گناهان یاری نگیرید. «حکمت ۳۵۵ نهج‌البلاغه» ای مردم باید خدا شما را به هنگام نعمت همانند هنگامه کیفر، ترسان بنگرد، زیرا کسی که رفاه و گشايش را زمینه گرفتار شدن خویش نداند، پس خود را از حوادث ترسناک این می‌پندارد و آن کس که تنگدستی را آزمایش الهی نداند، پاداشی را که امیدی به آن بود از دست خواهد داد. امام صادق علیه السلام درباره ضرورت نگهداری آب و هوای سالم و زمین حاصل خیز می‌فرمایند: «لا طیب السکنی الا بثلاث، الهواء الطیب والماء الغزیر العذب والأرض الخوارة» (بحار الانوار، ۷۵/۲۳۴)؛ زندگی بدون سه عامل حیاتی گوارا نیست؛ هوای پاک و تمیز، آب فراوان و گوارا، زمین حاصل خیز و قابل زرع.

جدول (۲) تطابق ماده‌هایی از کنوانسیون ریو و پروتکل کیوتو با منابع فقه اسلام

معاهده	ماده‌ها	منابع	فقه	اصل	بیانیه ایرانی	کنوانسیون ریو
کنوانسیون ریو	ماده چهارم: بند(ت)	احادیث	اسلام	بیست و سوم	کنوانسیون ریو	
پروتکل کیوتو	ماده دوم: بند هشتم					

۳.۳ بندها و ماده‌ها

کنوانسیون ریو، ماده چهارم بند (ث): اعضاء باید سیستم آب و هوا را به نفع نسل‌های فعلی و آتی بشر بر مبنای تساوی و بر طبق مسؤولیت‌های مشترک خود، ولی متفاوت و قابلیت‌های مدیریت نواحی ساحلی، حمایت و بازسازی مناطق، مخصوصه صاً آف نقا مود حمایت قار دهند.

مطابق با اصل ششم، شرایط مخصوص احتیاج‌های کشورهای توسعه نیافته به ویژه کشورهای فقیر و کشورهایی که در زمینه محیط زیست به تنها ی قدرت مقابله با آلودگی ندارند، ایجاب می‌کند در رأس حمایت‌های جهانی قرار گیرند. پروتکل کیوتو، ماده دوم بند سوم: ترغیب اشکال پایدار کشاورزی در پرتو ملاحظات مربوط به تغییر آب و هوا.

۱.۳.۳. انتبار با منابع فقه اسلام

توصیه اسلام به بهره‌گیری از منابع طبیعی در آیات مختلف؛ آیه ۱۰ سوره جمعه و آیه ۱۵ سوره ملک (فَامْشُوا فِي مَنَاكِهَا)، انسان را به

بهره‌گیری از منابع طبیعی فراخوانده، می‌فرماید: روی دوش زمین راه بروید و روزی بگیرید. لازمه این فرمان تلاش برای استخراج معادن، کشاورزی و بهینه‌سازی شود. آیه ۴۹ سوره قمر «ما هر چیز را به اندازه خلق کرده ایم». مفهوم آیه این است که پس هر چیزی مقدار و حدودی دارد و باید به طور صحیح و درست مورد بهره‌برداری قرار گیرد تا نابود نشود، زیرا موهب طبیعی فقط به نسل حاضر تعلق ندارد، بلکه به نسل‌های بعد نیز متعلق است. براساس آیه ۶۱ سوره هود همچنین توفیق آبادانی زمین را انسان‌های با ایمان دارند. در برابر آبادگران زمین نیز عده‌ای در صدد تخریب محیط زیست و فساد بر روی زمین هستند. از آیه ۶۵ سوره نحل مباحث فراوانی همچون کیفیت بارش باران، زنده شدن زمین، شکوفا شدن درختان، تأمین مواد غذایی موجودات زنده و شکوفایی مناظر طبیعت استفاده می‌شود.

جدول شماره (۳) تطابق ماده‌هایی از کنوانسیون ریو و پروتکل کیوتو با منابع فقه اسلام

معاهده	ماده‌ها	منابع فقه اسلام	آیات	
کنوانسیون ریو	ماده: چهارم: بنده(ث)			
بیانیه ایرانی کنوانسیون ریو	اصل ششم			
پروتکل کیوتو	ماده: دوم: بند سوم			

۱. آیه ۱۰ سوره جمعه «وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ» و آیه ۱۵ سوره ملک «فَاقْسُوا فِي تَنَكِّهَا» انسان را به بهره‌گیری از منابع طبیعی فراخوانده، می‌فرماید: روی دوش زمین راه بروید و روزی بگیرید. لازمه این فرمان تلاش برای استخراج معادن، کشاورزی و بهره‌گیری هر چه بهره‌گیری از مواد خام است و هر جا لازم باشد باید بازسازی یا بهینه‌سازی شود.

۲. آیه ۴۹ سوره قمر «ما هر چیز را به اندازه خلق کرده ایم».

۳. آیه ۶۵ سوره نحل: از این آیه مباحث فراوانی همچون کیفیت بارش باران، زنده شدن زمین، شکوفا شدن درختان، تأمین مواد غذایی موجودات زنده و شکوفایی مناظر طبیعت استفاده می‌شود.

۴. نتیجه‌گیری

در قانون اساسی کشور ما اصول ۴۵ و ۵۰ و قوانین مختلف در برنامه توسعه

کشور، حفاظت از جنگل‌ها و مراتع، حفظ منابع طبیعی و عدم فعالیت‌های اقتصادی و صنعتی که باعث افزایش انتشار گازهای گلخانه‌ای به جوّ و در ادامه منجر به تغییرات درجه حرارت اقلیمی می‌شود، همه این موارد در قانون اساسی ایران تدوین و به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده است. در ادامه ایران از اعضای پروتکل کیوتو می‌باشد و همگان با مشارکت عمومی خود باید به کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای کمک کنند. طبق مفاد این پروتکل، اعضای آن جهت کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای در سطح ملی به گسترش اقداماتی همچون بهینه‌سازی مصرف سوخت، استفاده بیشتر از انرژی‌های تجدیدپذیر، گسترش تکنولوژی‌های جدید، اصلاح روش‌های جنگل‌داری و کشاورزی ترغیب می‌شوند. یکی از این ساز و کارهای همکاری مشترک، مکانیزم توسعه پاک است (حجازی و صالح‌نسب، ۱۳۹۰).

از تهدیدهای ناشی از تغییر اقلیم در ایران می‌توان به کاهش کیفیت منابع آبی (سطحی و زیرزمینی)، تغییر الگوی بارش، نابودی پوشش گیاهی و جنگل (با افزایش این روند باعث ایجاد پدیده بیابان‌زایی)، تغییر در میزان ذخایر برفی و ذوب زودرس، به وجود آمدن ناهمگنی در سری داده‌های ایستگاه‌های هواشناسی، اشاره کرد.

وظیفه حکومت اسلامی نسبت به تأمین سلامت محیط زیست به اندازه‌ای دارای اهمیت است که پیامبر ﷺ می‌فرمایند: «هر کس سمتی را در دولت اسلامی به عهده گیرد، موظف است هر آنچه از حفظ حیات، سلامت، حیثیت اجتماعی نسبت به خود به کار می‌برد، برای توده مردم نیز تأمین نماید. خود اگر از بهداشت و محیط سالم برخوردار است، موظف است آن را برای شهروندان فراهم نماید» (نهج الفصاحه، ۶۹۲/۲). در جایی دیگر امام علی علیه السلام به کارگزاران خود می‌فرمایند: «اهتمام تو به آباد نمودن زمین، بیش از همت گماردن تو به جمع درآمد باشد. معلوم است که با آلوده بودن محیط زیست، هم نیروی انسانی

و هم امکانات طبیعی در معرض آسیب است (نهج البلاغه، نامه ۵۳).

از انطباق بیانیه‌های ریو و کیوتوبای آیات و روایات این گونه بر می‌آید که تمامی مشکلاتی که امروزه در زمینه محیط زیست در پیش رو است، ناشی از زیاده‌خواهی‌ها و عدم رعایت حقوق خود نسبت به طبیعت می‌باشد. در منابع فقهی به کلیه امور عمران و آبادانی سرزمین و عدم مخالفت با آن، رعایت حقوق دیگران، وظایف حاکمان امر و مشارکت مردم، حفظ و بهره‌برداری از منابع طبیعی اشاره شده است. مسلمانان با توجه به محتوایی که در دین اسلام آمده است، موظف به رعایت اصول شرعی آنها می‌باشند.

از جمله راه‌کارهای کاهش و پیش‌گیری تغییر اقلیم در ایران می‌توان به دوری از مادی‌گرایی، اصلاح الگوی مصرف منابع کشور با تأکید بر منابع فقهی اسلامی، ضرورت پرهیز از اسراف‌های شخصی و عمومی در استفاده از منابع طبیعی کشور با تأکید بر مبانی اسلام، استفاده از فناوری‌های سازگار با محیط زیست در امر تولید و استفاده بهینه از منابع صورت گیرد. تدبیر اقتصادی مانند ایجاد هماهنگی بین رشد اقتصادی و اثرات محیط زیستی، کمک‌های مالی بلاعوض در سطح ملی و بین‌المللی، آموزش عمومی در معاهدات بین‌المللی و قوانین و مقررات در این زمینه، توسعه فرهنگ و قوانین کاهش مصرف انرژی و بهره‌گیری از انرژی‌های نو، تقویت مدل‌های پیش‌بینی تغییر اقلیم و سیستم‌های هشدار دهنده به منظور تدوین برنامه تطبیق با اثرات سوء تغییر اقلیم اشاره نمود.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

۱. تقی‌زاده انصاری، مصطفی (۱۳۸۷)، حقوق محیط زیست در ایران، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۲. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸)، اسلام و محیط زیست، قم، مرکز نشر اسرا.
۳. حجازی، رخشاد و صالح‌نسب، ویدا (۱۳۹۰)، گرمایش جهانی و اقتصاد کم کربن، تهران، انتشارات خوشین.
۴. نوری الطبرسی، میرزا حسین (۱۳۲۰ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، تحقیق

و نشر مؤسسه آل البيت للحياة التراث، طبع الاول.

۵. حر عاملی، محمد بن حسن (١٤١٠ق)، *وسائل الشیعه الى التحصیل* مسائل الشریعه،
بی جا.

۶. سازمان حفاظت محیط زیست (١٣٨٨)، *مجموعه قوانین و مقررات حفاظت محیط
زیست ایران*، تهران، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست.

۷. سید رضی، محمد بن حسین موسی (١٤٠٦ق)، *نهج البلاعه*، تحقیق صبحی صالح، بیروت،
دارالاسوہ.

۸. مجلسی، محمد باقر (١٤٠٣ق)، *بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار*، بیروت،
دار احیاء التراث العربی.

۹. مجیدی، غلامحسین (١٣٧٩)، *نهج الفصاحه الحاوی لقصار کلمات الرسول الکرم*،
تحقیق مؤسسه انصاریان، چاپ اول.

۱۰. محسن زاده، احمد علی؛ ساعد، نادر و سمیعی، علی (١٣٨٨)، *حقوق محیط زیست*
نظریه‌ها و رویه‌ها دفتر حقوقی امور مجلس، تهران، سازمان حفاظت محیط زیست.

۱۱. محقق داماد، مصطفی (١٣٦٣)، *قواعد فقه*، تهران، انتشارات علوم اسلامی.

- Boyle, Alan E. and Michael R. Anderson (eds.), (1988), *Human Rights Approaches to Environmental*, Oxford University press a collection of essays on the legal relationship between human rights and environmental protection.
- Gormely, W. Paul (1988), *The Right to a Safe and Decent Environment*, 28 The Indiana Journal of International Law, p. 1-32.
- ICJReports of Judgments (1996), *Advisory Opinions and Orders*, Vol 1, paragraph 29.
- Krämer, Ludwig, *EC Environmental Law*, Forth Ed., Sweet & Maxwell, London, 2000, p. 3
- Krohn Olaf, Led bury Matthew and Schwarz Henning, (2009), *Rail Ways And The Environment, Community of European Railway and Infrastructure Companies* (CER), p. 7